

Giriş

1. Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan

1.1. Uygur adı ve Uygurlar

Uygur adı Türkçe kaynaklarda, Orhon yazıtlarında ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İlteberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Bu sırada Uygurlar, Kök Türk hâkimiyetini tanımak istemeyerek Kök Türk ülkesinin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru kaçmış olsalar gerek.¹

Çin kaynaklarında *Uygur* adı *Hui-hu*, *Hui-he*, *Wei-hu*, *Wei-wu*² gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır. Bundan başka, 1283 Numaralı Pelliot yazmaları içinde, 787-843 yılları arasında Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, *Uygur* adı Tibetçe *Ho-yo-hor* şeklinde yazılmıştır.³ Bütün bu değişik yazılışlar *Uygur* adını ifade etmektedir.

Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Uygur'un manasının "şahin gibi hızla hücum eden, orman halkı",⁴ "çukur" anlamlarında olduğu söylenmiştir. Gy. Németh'e göre *Uygur* adı, *uy-* "uymak, takip etmek"⁵ fiilinden türemiştir. Ebulgazi Bahadır Han da Uygurların adını "uymak, yapışmak"⁶ fiiline dayandırır. Kâşgarlı Mahmut'ta ise, "kendi kendine yeter" manasında kullanıldığı⁷ anlatılmaktadır. Kelimenin genellikle *Uy+gur* şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" anlamında olduğu, On Uygur adının da "On Müttefik"⁸ anlamına geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur.

¹ Bkz. Bilge Kağan Yazıtı, Doğu 37: "Uygur il teberi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti." Bilge Kagan yazıtları için bkz. T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988. 50-51.

² E. Chavannes, *Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiu (Turcs) Occidentaux*, Paris 1903, s. 87; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 74; B. Ögel, *Sino-Turcica. Cengiz han ve Çin'deki Hanedan'ın Türk Müşavirleri*, Taipei 1964, s. 30; B. Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi", *Belleten*, C. 19, Ankara 1964, s. 334.

³ J. Bacot, "Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIIIe Siecle", *JA*, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s.145-148.

⁴ J.R. Hamilton, "Toquz-Oguz et On-Uygur", *JA*, Tom. CCL, Paris 1962, s. 61; S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1997, s.12-13; B. Ögel, a.g.e., s.30; S. Tezcan, "1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine", *1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, Ankara 1975, s.304.

⁵ Gy. Németh, *Attila ve Hunları*, . Bunun için bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1983, 2. baskı s. 122; S. Tezcan, a.g.m., s. 303.

⁶ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*, Haz. M. Ergin, İstanbul, (Tarihsiz), s. 28-29.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, Çev. B. Atalay , C.1, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 111-112.

⁸ J. R. Hamilton, "Toquz-Oguz et On-Uygur", *JA*, Tom. CCL, Paris 1962, s.41.

Çin kaynakları, Uygurların Kök Türkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler ve Kök Türkler gibi onların da kurttan türediklerini söylerler. Fakat bunun yanı sıra Uygurların ağaçtan türediklerine dair efsaneler de vardır⁹. Uygurlara ait en eski kayıtların M.Ö. 176 ve 43 yıllarında Issık-Köl civarlarındaki kalıntılarda bulunduğu söylenmektedir.¹⁰

Çin'deki Türk Tabgaç hanedanı sırasında Uygurlar *Gao Che* adıyla anılmışlardır¹¹. Daha sonra da, Tölöslerin bir kabilesi olarak geçmektedirler.¹² Bununla beraber İslâm coğrafyacıları, Tokuz-Oğuzlarla Uygurları eş tutmuşlardır.¹³

Elimizde bulunan Karabalgasun yazıtı Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları zikredilmiştir,¹⁴ fakat bu “dokuz aile”nin adı tek tek sayılmamıştır. Çin kaynaklarının yardımıyla Uygurları meydana getiren dokuz aileyi şu şekilde sayabiliriz: 1) *Yüe-lo-ko* (Yaglakar), 2) *Hu-to-ko* (Uturkar), 3) *To-lo-wu/Hou* (Kürebir), 4) *Mo-Ko-si-k'i* (Bakasıkır), 5) *A-vu-ti* (Ebirçeg), 6) *Ko-sa* (Kasar), 7) *Hu-Wu-su*, 8) *Yüe-wu-ku* (Yagmurkar), 9) *Hi-Ye-Vu* (Aymur/Eymür).¹⁵ Bunların liderliği ise Yaglakar ailesinin elinde bulunuyordu.

Uygur adının siyasî bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler de vardır.¹⁶ Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge nehrinin doğu kısımları olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷

Hun İmparatorluğundan sonra Doğu Türkistan, M.S. 93-121 yılları arasında Çin istilâsına uğradı. Bu yıldan M.S. 220'ye kadar bölgede Kuşan hâkimiyeti kuruldu. Bu devletin çökmesinden 360 yılına kadar Doğu Türkistan'da bulunan Yarkent, Lop, Hoten, Kâşgar, Kuça ve Turfan gibi şehir devletleri müstakil oldular. Bu tarihten itibaren Doğu Türkistan bölgesine sırasıyla Şiyenbi, Toba, Cücen, Kök Türk, Türgiş, Uygur, Karluk, Karahanlı ve Karahıtay hanedanları hâkim oldular.

1.2. Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan'ın tarihine dair

⁹ W. Eberhard, *a.g.e.*, s.75; B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, 2. Baskı, 1993, s. 80.

¹⁰ E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s.14.

¹¹ W.Eberhard, *a.g.e.*, s.74; B. Ögel, “İlk Tölös Boyları”, *Belleten*, C. Sayı 48, Ankara 1951, s. 795-831.

¹² F. László, “Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler”, *Belleten*, C.14, Ankara 1950, s.42.

¹³ V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 47.

¹⁴ Bkz. KBY, 1. Satır. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I-IV*, İstanbul 1936-1941.

¹⁵ Liu Zhi Shiao, *Uygur Tarihi*, Pekin 1988, s.593; B. Ögel, “Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi” *Belleten*, C.15, Ankara 1951, s. 361, S. Gömeç,

¹⁶ V. Barthold, *a.g.e.*, s.31.

¹⁷ E. Chavannes, *a.g.e.*, s.90; B. Ögel, “Uygurların Menşei Efsanesi”, *DTCF Dergisi*, 6/1-2, Ankara, s.17;

1.2.1. Ötüken Uygur Kağanlığı dönemi

742 senesinde Basmıl, Uygur ve Karluklardan müteşekkil boylar Kök Türklere hücum ederek Kök Türk kağanını öldürdüler ve yerine Basmılların lideri olan Shie-tieh-i-shih kendini kağan olarak ilân etmiştir. Ötüken’de kurulan bu yeni “Kağanlık”da Uygurlar “Sol Yabguluk” Karluklar da “Sağ Yabguluk” mevkine gelmişlerdir.¹⁸ Bu arada 742 senesinde “Yabgu” ünvanını taşıyan Uygurların reisi Çin’e elçiler yollayarak Çin İmparatorundan “Adaleti kabul eden reis” ünvanını almıştır.¹⁹ 743 senesinde Uygur Yabgusu Kök Türklerin son kağanı olan Wu-Su-Mi-Shi (Ozmuş) kağana hücum ederken diğer taraftan Dokuz-Oğuzların başında bulunan oğlu da Oğuz kuvvetleri ile birlikte savaşa katılır. Bu savaşta Ozmuş kağan ağır bir yenilgiye uğrar ve karısı da Uygurlara esir olur.

Kök Türk devletinin tamamen tarih sahnesinden silinmesine sebep olan en son darbe 744 yılında yine Kök Türkler gibi “Aşına” soyundan gelen bir hükümdara sahip olan Basmıllar tarafından vurulur. Basmıl Kağanı, Ozmuş Kağan’ın başını keserek Çin sarayına yollar. O zamana kadar Uygurların hâkimiyetinde olan Basmıllar bu başarılarından dolayı bağımsızlıklarını ilân ederler ve hükümdarları Ötüken’de Kağan olarak başa geçer. Fakat Uygurlar bu kağanı tanımazlar ve Uygur Yabgusu Karlukların yardımıyla da Basmıl Kağanını yener ve kendisini öldürür. Böylece Ötüken bölgesinde yeni bir Kağanlık kurulmuş olur.

744 senesinde Ötüken’de kurulan yeni devletin ilk kağanı Çin tarihlerinde Ku-tu-lu Pi-Chia Chüeh Ko-han olarak geçen “Kutlug Bilge Kül Kağan”dır. Tang imparatoru tarafından kendisine “Feng-ı Wang” adı ve daha sonra da “Huai-jen” ünvanı verilmiştir.

Tang Sülâlesi tarihçileri, Kutlug Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların, Altay dağlarından, Baykal gölüne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine başşehir olarak, o zamanlar “Ordu-balıg” denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun nehri üzerinde bulunan “Kara Balgasun” şehrini seçmişlerdir.

Kutlug Bilge Kül Kağan 747 senesinde ölünce yerine oğlu Moyunçor Kağan başa geçmiştir. Bu Kağan zamanında Uygurlar, Batı’da Türgeşlerle mücadele etmişler ve bunları hakimiyetleri altına alarak sınırları batıda Sir-Derya nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Kuzeyde ise, Kem nehri aşılarak Kırgızlar ile kendilerine bağlanmıştır. Moyunçor zamanında en önemli siyasi münasebetler Çinliler ile olmuştur.

¹⁸ “Yabgu” ünvanı Türk devletlerinin doğu kısmını idare eden kişinin ünvanıdır. Bu ünvan için Bkz E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, St. Petersbourg, 1903, s. 95.

¹⁹ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987, s.,14.

759 senesinde Moyunçor Kağan ölünce yerine Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğlunun geçmesi lâzımdı. Fakat büyük oğul bilmediğimiz bir sebepten dolayı öldürülmüş ve yerine Moyunçor'un küçük oğlu Kağan olarak başa geçmiştir. Çinliler tarafından “Teng-li Mou-yü” (Tengri Mou-yü) diye isimlendirilen bu kağanın birkaç tane isminin olduğunu biliyoruz. Bu isimlerden en tanınmışları “Bugu” veya “Böğü” ile “Tengri”dir.

780 senesinde Tun Baga Tarkan, Böğü Kağan'ı öldürerek kendisini kağan ilan etmiştir. Kağan olduktan sonra, ilk iş olarak derhal Çin ile siyasî münasebetlerinin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Çinliler tarafından kendisine “Alp Kutlug Bilge Kağan” unvanı verilmiştir.

Kutlug Bilge Kağan'ın başlıca faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz. Tibet ve Karlukların Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri ortadan kaldırmış, Karlukları tamamen kendine tâbi kıldıktan sonra, Turfan bölgesine inmiştir. Burada da Tibet ve Karluk çeteleriyle karşılaşmış ve bunları da tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, şehirleri geri alarak asayiş bozmayan bölge halkını ödüllendirmiş, asayiş bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.

Kutlug Bilge Kağan'ın en büyük icraatı Kırgız seferidir. Kırgız seferi kendi adını ebedileştirmiştir denilebilir. Orta Asya'nın kuzeyinde oturan ve bir Türk boyu olan Kırgızlar, cesur ve kuvvetli idiler. Uygurlar bugünkü Turfan bölgesine kadar hâkim olunca, Kırgızların güney bölgeleriyle ilişkileri hemen hemen kesilmişti. Bu yüzden Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır.

Kutlug Bilge Kağan 805 senesinde ölünce, yerine “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan” geçmiştir. Bu kağan'ın önemli faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz. Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden birisi olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizm'in Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayret.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan ölünce, yerine bir evvelki kağan'ın küçük kardeşi 821 senesinde kağan olmuştur. Bu kağan'ın unvanı “Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan”dır. Uygurların ilk devrinden itibaren 21. kağanı olan bu kişinin bir başka ismi de “Kasar Tegin”dir.²⁰

Kasar Tegin başa gelince Çinlilerle bir evlilik yoluyla akrabalık kurmak istemişti. Daha önceleri de gördüğümüz Çinli prenseslerle evlenerek bir akrabalık bağı tesis edilmesini her iki toplum, özellikle Çinlilere yararlar sağlayacağı aşikârdır. 821 senesinden sonra, Uygurlarda siyâsi yönden genel bir bozukluk görülmektedir. Uygurlardaki bu iç karışıklıkları Mani dinine

²⁰ “Uygur Kağanlarının Tang Sülalesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi” *Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi*, Sayı, 13, Erzurum 1985, s. 263.

bağlayanlar olduğu gibi, meydana gelen sülâle değişmesinin de rol oynadığını ve Çin'in olumsuz etkisinin de olduğunu söyleyenler vardır.

Kasar Tegin bütün maiyetiyle birlikte öldürülmüştür. Yerine 832-839 seneleri arasında başa geçen manevi oğlu “Hu-te-le” kağanlık yapmıştır. “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan” unvanını almıştır. Bu dönemde iç karışıklıklar hat safhaya gelmiş ve bu arada büyük bir kış mevsiminden sonra, hayvanların pek çoğu telef olmuştur. Bu durum ise Uygur ekonomisini oldukça sarsmış ve Çin'e satacak mal bulamaz duruma gelmişlerdir.

Hu-Te-le kağan 839 senesinde ölünce yerine Wu-Tu-Kung ile aynı senede Wu-Chie Kağan başa geçmiştir.²¹

840 senesine gelindiğinde, 100 bin kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak, son Uygur kağanı olan Wu-Chie'yi öldürdüklerini görüyoruz. Uygurlar, Kırgızlar tarafından büyüklü küçüklü kılıçtan geçirilmişlerdir. Kırgızlar böylece belki de Moyunçor ve Kutlug Bilge zamanlarında uğradıkları yenilgilerin intikamını almış oldular. Bu savaştan kurtulan Uygurlar çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için çaba harcamışlardır.

1.2.2. Hanlıklar Dönemi

1.2.2.1. Şa-Çu (Sha-Chou) Uygurları

Kırgız yenilgisinden sonra oturdukları bölgelerden hareket ederek Asya'nın daha güney bölgelerine, Çin'in Batısına gelip yerleşen Uygurlardan bir grup Sha-Chou şehrine gelmişlerdir.²² Sha-Chou Uygurlarına Çinliler, Maniheizm dinini benimsemiş olmalarından dolayı ve bunların beyaz elbise giymelerinden dolayı 'Beyaz giymiş göğün oğulları' ismini takmışlardır.²³ Ayrıca bu bölgenin çok önemli şehirlerinden biri olan Dun-huang'ın Sha-Chou'ya çok yakın olması zaman zaman Sha-Chou şehrine Dun-Huang denmesine yol açmıştır.

Sha-Chou Uygurları hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi yoktur. Bunların siyasi hâkimiyetleri çok kısa sürmüştür. İlk önce Liao (Kıtan) ve daha sonra da Şi-Şia (Tanggut) devletlerinin hâkimiyetlerini tanımışlardır. Diğer taraftan Sha-Chou Uygurları ile Kan-Su (Kan-Chou) Uygurları arasında muhtemelen Mani dininden dolayı zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Mani dinini kabul etmeyen bir kısım Sha-Chou Uygur halkı, Kan-Su Uygurlarından yardım istemişlerdir; onların Kan-Su Uygur kağanına

²¹ Ö. İzgi, a.g.e., s., 264.

²² Tai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına göre Uygurlar*, Doktora Çalışması, Taipei, 1967, s. 2.

²³ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, s., 107.

mektup yazarak kendisinden yardım istediği bilinmektedir.²⁴ Bu bölgenin önemi Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir.

²⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Doktora Tezi, İstanbul, 1967, s., 98.